

KADİM DOĞU TURAN EKONOMİSİ: TÜRGİŞ KAĞANLIĞININ EKONOMİK YAPISI ÜZERİNE İNCELEME

Fatih YÜCEL*
Zühal YÜCEL***

Özet: Kadim Doğu Turan Ekonomi tarihindeki en etkili Türk kağanlıklarından birisi de Türgiş Kağanlığıdır. Türgiş Kağanlığının Türk tarihindeki en önemli yeri ilk sikke darbeden Türk devleti olmasıdır. Bu çalışmada Türgiş sikkeleri konusunda literatürde yer alan tartışmalar dahilinde Türgiş Kağanlığının ekonomik yapısı incelenmiştir. Türgişler için sikke darp ettirmek sadece paranın temel ekonomik işlevi açısından değil aynı zamanda propaganda ve hükümlanlık emaresi olarak da önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Konargöçer yaşam alanında hayvancılık temel ekonomik faaliyeti ama aynı zamanda ticaretle de uğraşıyorlardı ve fethettikleri halklardan haraç alıyorlardı. Bu çalışmada hem yazılı hem de arkeolojik veriler Arkeonomi sistematğinde analiz edildiğinde Türgiş Kağanlığının ekonomik yapıları analiz edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Turan Ekonomisi, Batı Turan Ekonomisi, Arkeonomi, Türgiş Kağanlığı

The Ancient West Turan Economy: An Examination on the Economic Structure of Türgiş Khaganate

Abstract: The Türgiş Khaganates is one of the most influential Turkish Khaganates in Ancient Eastern Turan economic history. The most important place of the Turgid Khaganate in Turkish history is that it was the first Turkish state to mint coins. In this study, the economic structure of the Türgiş Khaganate was examined within the context of discussions in the literature on Türgiş coins. It has been concluded that minting coins was important for the Türgiş people not only in terms of the basic economic function of money but also as a sign of propaganda and sovereignty. Semi-Nomadic pastoralism was the primary economic activity, but they also engaged in trade and levied tribute from conquered peoples. In this study, when both written and archaeological data are analyzed by the Archeonomi systematics, the economic structures of the Türgiş Khaganate will be analyzed.

Key Words: Turan Economy, West Turan Economy, Archaeonomy, Türgiş Khaganate

Giriş

Kadim Doğu Turan Ekonomisinin 7-8.yy.'ına damga vuran Türk Devletlerinde birisi de şüphesiz Türgiş kağanlığıdır. Bir taraftan Türkistan içlerine ilerlemeye çalışan Arap akınlarına karşı direnç gösteren Türgişler diğer taraftan da Tang Devletiyle de mücadele ederek hükmettikleri topraklarda asayiş ve huzuru sağlamaya çalışmışlardır. Ekonomik açıdan bakıldığında ise sahip oldukları geniş coğrafya Türkistan'ın, Çin'den Avrupa'ya uzanan büyük İpek Yolu üzerinde bulunması onların ticaret yollarına olan hakimiyetleri bir yandan stratejik olarak uluslararası ticaretin gelişmesine diğer yandan da güçlü gelir akışına sahip olmalarını da sağlamıştır. Böylece güçlü ve parlak bir medeniyet seviyesine ulaşmışlardır. Özellikle Türgiş Kağanlığının para basmış olması Ticari hayattaki yerlerini ne kadar önemli kıldığının bir göstergesidir.

Bu çalışmada Türgiş Kağanlığının kısa bir tarihçesi verildikten sonra sosyo-ekonomik yapıları üzerine bilgiler verilecektir. Türgiş Kağanlığının Türk tarihindeki en önemli yeri ilk sikke darbeden Türk devleti olmasıdır. Bu çalışmada ayrıca Türgiş sikkeleri konusunda literatürde yer alan tartışmalar dahilinde Türgiş Kağanlığının ekonomik yapısı incelenmiştir. Türgişler için sikke darp ettirmek sadece paranın temel ekonomik işlevi açısından değil aynı zamanda propaganda ve hükümlanlık emaresi olarak da önemli olduğu sonucunu öngören tartışmalara yer verilmiştir.

1. Türgiş (Türgeş/Türkeş) Kağanlığı Dönemi (MS 659-766)

Türgişler ilk olarak MS 8-9.yüzyıllara ait Türk alfabeli yazıtlarda ve Uygur metinlerinde Türgiş olarak Tang kroniklerinde T'u-ch'i-shih/Tou-k'i-che/Tou-kiu, Tibetçede "Du-rgyus" Arap kaynaklarında da Türgeş/Türkeş/Türkîş olarak adlarına yer verilen bir Türk Kağanlığıdır (Türkeş-Günay,2006:175). On Okların Tuğlu (T'u-lu/Üç Ok) boyundan olan Türgişlerin, A-li-shih (Alıç), Chü-pi-shih (Köbüş), Ko-shu (Koşu), Mo-ho (Baga), So-ko (Saka), Sha-to (Çöl),

* Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniveristesi, İİBF, İktisat Bölümü. fatihyucel@ohu.edu.tr

*** Başöğretmen, Niğde Fen Lisesi Tarih Öğretmeni

- Kül Çor Baga (739-744), Eletmiş Kutluk Bilge (744-749),
- Apa Kutluk Bilge (749-753),
- Tengride Bolmış (ya da Ermiş) (753-756),
- Ata Boyla (759- ?)
- Kut Oğlan (?-766).

Ancak bu liste ile Tang kroniklerinde yer alan liste⁶ arasında fonolojik ve tarihler konusunda farklılık olduğunu da vurgulamaktadır.

1.1. Sarı Türgiş Kağanlığı (690-716)

Çin Yıllıklarında adı geçen ilk Türgiş hükümdarı, 651 yılında yeni On Ok Kağanı İşbara (Aşina Helu) tarafından Türgişlerin Çor'u olarak tanınan Heluoshi'dir (Türkçe: Garaş olabilir). 658'de Tanrı Dağlarının kuzeyindeki bozkırlardaki göçebe tebaalarıyla birlikte Batı Türkleri Tang Hanedanlığının himayesi altına girmiş, Türk'ün kağanlık soyu olan Aşinalar soyundan gelen yüce hükümdarları büyük ölçüde kukla kağanlara dönüştürmüşlerdi. Yaklaşık otuz yıl sonra, başka bir Türgiş lideri ortaya çıktı. 682'de, Çor Aşina Jubu'nun isyanı sırasında, Çin generali Wang Fangyi, Issık Göl kıyılarına kadar geri çekilmek zorunda kaldı; orada büyük bir Türk ordusuyla savaştı ancak zafer kazandı ve aralarında "Türgişin" de bulunduğu 300 kabile liderini ele geçirdi. Ancak bu hükümdar anonim olarak kaldı. Çin kaynaklarına göre, ilk Türgiş Kağanı, Arsila Hüsrev'in eski Baga Tarkanı olan Ocırlık (Üç Elik/İlig)'tir; aynı zamanda Çinliler tarafından Türgişlerin iki resmi yerleşim yerinden biri olan Çulu'nun Valisi olarak atanmıştır. Ocırlık'ın iktidara yükselişi, 7. yüzyılın sonundan, 699'dan önceye tarihlenebilir, Tang tarafından atanan resmi kağan Arsila Khosro (Hüsrev), askerlerinin sayısının son derece yüksek olmasına rağmen Türgiş tarafından neredeyse tamamen ilhak edilen kendi kağanlığında geri dönmeye cesaret edemedi. 694 ile 699 arasında, ordusunu yerleştirdiği Suiye (Tokmak) ovasını aldı; bu dönemde, 699'dan önce, imparatorluğu Soğdyadan Xizhou (Turfan) ve Tingzhou'ya (Gouzhen) ve Tanrı sıradağlarından Balkaş gölüne kadar uzanıyordu. 699 tarihi, küçük oğlu Börü (Çe-nu/Zhenu/Şunu)'yü Chang'an'a gönderdiği yıldır. Ocırlık, Türgiş'in Kağanıydı, ancak On Ok'un Kağanı değildi çünkü Kuzey Türklerinin Kağanı olan Kapgan, kendi oğlu Böğü'yü o göreve terfi ettirmişti. Bu nedenle Ocırlık'ın Türgiş Kağanı pozisyonuna gelişini 699'dan önce, muhtemelen 694 civarında tarihlendirilebilir. Böylece Batı Türk kağanları için geleneksel bir unvan olan "On Ok El Kağanı"na ek olarak "Türgiş Kağanı" unvanını alan Ocırlık, Baga Kağan adıyla⁷ II. Kök Türk Kağanı İltiş Kutluk Kağan'ın da desteğiyle hem parçası olduğu On Okları hem de aynı coğrafyayı paylaştığı diğer Türk unsurlarını tek bir idare altında toplayarak 694 yılında Sarı Türgiş Kağanlığı'nı kurmuştur. Ocırlık'ın, Baga Kağan unvanını aldığı anda her biri yaklaşık 7000 askere komuta eden 20 askeri vali tayin etmişti (Sarsenbayev vd.2022:197). Diğer bir ifadeyle yaklaşık 140.000 kişilik bir orduya hükmetmekteydi. Baga Kağan'ın kişisel özellikleri ve sevilen kişiliği kağanlığın kurulmasında ve On Okların onun etrafında toplanmasındaki en önemli etken olduğu söylenebilir. Çünkü kendisinin bağlı olduğu Tou-lou grubunun dördüncü boyu olan Türgiş, On Okların kalabalık olmayan bir oymağıydı. Sınırları doğuda II. Kök Türk Kağanlığı'na batıda Seyhun Nehri'ne güneyde Tanrı Dağları ve Tang Devleti'ne, kuzeyde de Balkaş, Alagöl ve Zaysan göllerine uzanmaktaydı. Baga Kağan 706/707 kışında donarak ölümüne kadarki süreçte liyakatli bir kağan olarak otoritesi kuvvetli bir devlet teşkilatı kurmuş, adaleti ve huzur ülkesinde hakim kılmıştır. Ancak Baga Kağan'ın bir taraftan II. Köktürklerin güçlü kağanı Kapgan Kağan'a karşı güç yarışına girmiş olması diğer taraftan Arap komutan Kuteybe'le olan savaşında mağlup olması gücünü zayıflatmıştı. II. Kök Türk orduları tarafından 706'da yenilerek tamamen güçten düşmesi Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 18-19. Satır ile Bilge Kağan

⁶ Başlıca Çin kaynakları olan Tongdian, Jiu Tangshu, Xin Tangshu, Cefu yuangui ve Zizhi tongjian'a göre adı geçen Türgiş kağanları veya hükümdarları şunlardır: *Heluoshi, Wuzhile, Suoge, Sulu, Erwei tegin, Tuhuoxian, Mohe dagan, Yilidimishi guduolu piqie, Yibo guduolu piqie jiuze, Dengli Yiluomishi, and Aduo Peiluo*

⁷ Alimov,2008:165

Yazıtı, Doğu tarafı, 16. Satır'da “*Türgiş kağanı benim Türk milletimden idi. Bilmediği, yanıldığı ve suç işlediği için Türgişlerin kağanı, bakanları, beyleri de öldü. On Ok halkı eziyet çekti*” ifadeleriyle yer almıştır. Yerine 5 Şubat 707’de en büyük oğlu Saka (bazı kaynaklarda da Sulu Kağan olarak anılmaktadır) Kağan geçmiş ancak babası gibi dirayetli yönetim sergileyememiş olmasından dolayı otorite tesis edememiştir. Tang kaynaklarına göre göre Saka babasının unvanlarını ve görevlerini miras alır: bu nedenle Türgiş Kağanı ve Çulu (Wulu) Valisi olur. Ancak Orhun yazıtlarına göre On Ok'un Kağanı'dır. 710/711'de Sok'a karşı yapılan askeri sefer hakkında Tonyukuk yazıtında şöyle denmektedir: “*On Ok Kağan düşmanımızdı [...] Türgiş Kağan sefere çıktı. On Ok halkı sefere çıktı. [...] Kağanları orduyu sefere çıkardı. On Ok ordusu istisnasız sefere çıktı*” ve Saka'nın yenilgisinden sonra, “*bu Kağan öldü, subayları ve beyleri öldü, On Ok halkı acı çekti*”. Dönemin kaynaklarından edinilen bilgiye göre yaklaşık 300.000 kişilik orduya komuta etmekteydi ve Tang ile iyi ilişkiler kurma çabasıındaydı. Ancak döneminde iki önemli olayla uğraşmak zorunda kalmıştı. *Birincisi* tahtta gözü olan ve Tanglarca 1000 altın rüşvetle isyana teşvik edilen kumandanlarından Kül Çor Çong-tsie ile olan anlaşmazlık sürecidir. Saka Kağan Onu ve destekçisi Tanglı kumandan Fong-kia-pin'i Kuça şehri yakınlarında mağlup ederek ikisini de öldürmüştür. *İkinci* olay ise kardeşi Börü ile olan anlaşmazlığı sürecidir. Kağan, idaresi altına giren oymaklarının sayısının artmasıyla bunların bir kısmının idaresini kardeşi Börü'ye devretmiştir. Ancak idaresi altındaki oymak sayısının azlığını bahane eden Börü 709'da isyana kalkışmış ve II. Kök Türk Kağanı Kapgan Kağan'a sığınmak zorunda kalmıştır. Kapgan Kağan, Saka Kağan'ın Tang ile iyi ilişkiler yürütmeye çalışmasından da rahatsız olmaktaydı. Bu gelişmeler üzerine Kapgan Kağan yaklaşık 20.000 kişilik ordusuyla Saka Kağan'ın üzerine yürümüş ve Bolçu'da savaşmışlar ancak Saka Kağan savaşı kaybederek esir düşmüştür. Kapgan Kağan bu iki kardeşin kendisine bir yararı olmayacağına kanaat getirmiş ve her ikisini de 710/711 kışında idam ettirmiş ve Sarı Türgiş Kağanlığı'nı hakimiyeti altına alarak varlığına son vermiştir. Ancak kitabelerde adından söz edilmiş olan fakat yıpranmalar nedeniyle tam anlaşılamayan metinlerden edinilen kısmi bilgilere göre Türgiş beylerinden olan Bars Bey'in Bilge Kağan'ın kız kardeşiyle evlendirildiği ve bu münasebetle kendisine “Kağan” unvanı verilerek Türgişlerin başına Kağan olarak geçirildiği düşünülmektedir. Ancak Bars Kağan'da ülkede otorite kuramaması ve huzursuzlukların önüne geçemediği iması kitabelerden anlaşılmaktadır. Bars Kağan dönemine ait iki önemli olaydan bahsedilir. *Birincisi*, 712-13 yıllarında Kültegin tarafından Türgişlere yapılan başarılı bir sefer. *İkincisi* de 715 yılında yapılan ikinci bir Kök Türk seferidir. Bu sefer Sarı Türgiş varlığını tamamen ortadan kaldırmıştır (Salman 2002:731-740; Türkes-Günay,2006:175-176; Smagulov vd. 2020: 9294; Thierry, 2011:8-10, Gömeç,2004:4-5).

1.2. Kara Türgiş Kağanlığı (716-756)

Bolçu Savaşı yenilgisinden sonra Türgişler batıya hareket etmişler ve Çu ve Talas Irmakları arasında varlıklarını sürdürürken Kapgan Kağan'ın 716 yılında öldürülmesiyle başlayan otorite boşluğundan yararlanarak başlangıçta “Çabış Çur/Çor” unvanlı olan sonraları “Tegin” unvanını alan Sulu (Tou-lou/Tulan) Kağan önderliğinde 739 yılına kadar varlık gösterecek olan Kara Türgiş Kağanlığı'nı kurmuşlardır. Oldukça akılcı yönetim gücüne sahip olan Sulu Kağan hem Bilge Kağan'ın kızıyla evlenerek hem de kendi kızını Bilge Kağan'ın oğluyla evlendirerek Kök Türklerle olan batı sınırlarını diğer taraftan da Tibet'te hüküm süren Tubo Kralının kızı Tubo prensesi Zhuomagi'yle⁸ de evlenerek güney sınırlarını güvence altına almıştır. Bu siyasi evlilik hamlelerinin ardından Kuzey İpek Yolu'nu kontrolü altına almak için 717 yılında Tang egemenliğindeki Aksu ve Yakarık (Yeke-arık) şehirlerini kuşatan Sulu Kağan 719 yılında Tang'ın dört garnizonundan birinin bulunduğu Tokmak şehrini feth ederek amacına ulaşmıştır. Doğu ve güney sınırlarını akıllıca politika ve hamlelerle sağlamlaştıran Sulu Kağan, Kuteybe yönetimindeki Emevi tehdidine karşın batıya yönelmiştir. Çünkü 714 yılında

⁸ Zhu vd. 2022:9

karargâhlarını Merv'den Taşkente taşıyıp Türk yurtlarından geçen İpek Yolunu kontrollerine almak için Kaşgar'ı hedefleyen Emeviler büyük risk ve tehdit oluşturmaya başlamışlardı. 717-724 yılları arasında bu amaçla düzenlenen tüm Emevi akımlarını geri püskürten Sulu Kağan onların 724-727 arasında savunmada kalmalarını sağlamıştır. 728 yılında Türgişler stratejik öneme sahip Buhara'yı hakimiyetleri altına almışlardır. 738 yılına gelirken bazı şehir devletçiklerinin Emevilerle anlaşarak Türgişlere ihanet etmeleri üzerine Sulu Kağan gücünü toplamak için kağanlık merkezine dönmüş fakat en güvendiği komutanlarından Kül Çor Bağa Tarkan'ın Tang kışkırtmasıyla ihanetine uğrayarak 738 yılında katledilmiştir. Sulu gibi halkı tarafında çok sevilen, güçlü, zeki, hakkaniyetli ve yüksek adaletli bir kağanı katleden⁹ Kül Çor kağan olmak istemiş ancak Sulu taraftarları buna engel olmuştur. Sonrasında tahta Sulu Kağan'ın oğlu Tahvarsen¹⁰ Kut Çor (Tou-ha-sien Kut Çor) Kağan olarak geçmiş ancak yeterli varlık gösterememiştir. Tahta oturamayıp Tanglara sığınan Kül Çor Bağa Tarkan, otorite boşluğundan faydalanarak Şaş Valisi Bahadur Tudun (Mo-ho Tarkan) ve Fergana hükümdarı Arslan Tarkan gibi önde gelen siyasi şahsiyetlerin yardımıyla kendi komutasındaki Tang ordusuyla ulusunun üzerine yürümüş ve Tokmak şehrine sığınan Tahvarsen Kağan'ı 739 yılında bozguna uğratarak Kara Türgiş Kağanlığı'nı tarih sahnesinden kaldırmıştır. Kaynaklarda son meşru Kağan olan Tahvarsen'den sonra şu kağanlık listesi sunulur: Kül Çor Baga (739-744) ve Baga Tarkan (737-744)¹¹, Eletmiş Kutluk Bilge (744-749), Apa Kutluk Bilge (749-753), Tengride Bolmış (ya da Ermiş) İl Etmiş (753-756), Ata Boyla (759- ?) ve Kut Oğlan (?-766).Ancak Türgişler 756 yılına kadar kimi zaman Tang kimi zamanda Karluk Oğuz Yabgu Devleti'nin altında vassal olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir (Türkeş-Günay,2006:176-177; Thierry,2011:10-14; Wilkinson 2022:48; Sarsenbayev vd.2022:198).

2.Türgiş Kağanlığı Ekonomik Yapısı

Türgişlerin ekonomi yapısıyla ilgili en önemli unsurlardan biri sikke basmış olmalarıdır. Özellikle Sarı Türgişlerin kurucusu olan Baga Kağan kendi adına bastırmış olduğu Figür 2.1.'deki sikkenin ön yüzünde "Türgiş Kağan Bay Baga" diğer yüzünde de "Kuş Boş Ordun/Hür Balasagun" ifadeleri yer almaktaydı. Kağan unvanı kullanımı Baga Kağan'ın bağımsız ve müstakil devlet başkanı olduğuna da işarettir. Bu sikkenin Türk tarihi açısından en önemli yanı ise Baga Kağan'ın Türk tarihinde ilk sikke bastıran hükümdar olmasıdır. *"Her ne kadar Türgiş sikkeleri de biçimsel açıdan Çin sikke modelinde gelişmiş olsa da, herhangi darbedilmiş bir sikkenin üzerinde değişiklikler yapılarak oluşturulmasından ziyade, devletin kendi eliyle darbettiği sikkeler olması sebebiyle Türk kültür tarihi açısından büyük öneme sahiptir."*(Yıldız,2020:129).

Figür 2.1. Türgiş Sikkeleri Baga Kağan Sikkeleri



Kaynak: Thierry (2011:6)

Figür 2.2.'de 7. yüzyıldan kalma Soğdiana'nın sayısız küçük bakır sikkesi arasında, Otrar sikkeleri olarak adlandırılan birkaç sikke daha vardır çünkü bunların ana buluntu yeri

⁹ Chavannes (2013:121) çalışmasında Sulu Kağanı katledenler olarak iki uruğun reisleri olan Baga (Mo-ho) Tarkan ve Tu-mo-çi isimlerini vermektedir.

¹⁰ Alimov,2004:19

¹¹ Aslında burada Kül Çor Baga'nın meşruiyetinin sorgulaması olduğundan Sarı Türgiş kabile şefi olan Baga Tarkan'da ikinci bir lider olarak kabul edilir.

Otrar vahasıdır. Bu madeni para tipi ön yüzünde Şaş aslanı, arka yüzünde ise Türgiş tamgası taşımaktadır Thierry (2011:6).

Figür 2.2. Türgiş Sikkeleri

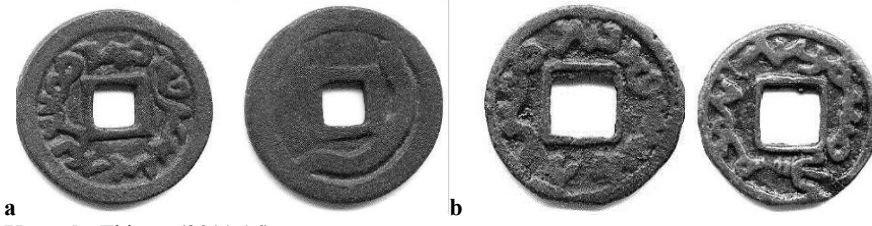


Kaynak: Thierry (2011:6)

Ancak Türgiş sikkeleri konusunda Federov (2005) çalışmasındaki iddiasına göre Türgiş kağanlarının sikkeleri kendilerinin bastırmayıp Yedisu (Semeretçiye) bölgesinde bulunan Soğd koloni yöneticilerince bastırıldığını iddia etmektedir. Bunu da iki argümana dayandırır. Birincisi Türklerin bronz nakit para kullanmadığı ve ikincisi de Soğdların yerel günlük ticarete nakit parayı kullanmış olmaları. Thierry (2011:14) çalışmasında Federov'un bu yaklaşımını ekonominin politik yönünü dikkate almamasından kaynaklanan ve olayı sadece dar ekonomik vizyonda ele almasına bağlayarak reddeder. Gerçekte olay sadece paranın temel işleviyle değil aynı zamanda paranın politik açıdan yüklendiği anlam da önemlidir. Bir diğer anlatımla para basmak aynı zamanda hükümlanlık alameti olarak da önemlidir. Para, fantastik bir propaganda aracıdır¹². Bir devletin, bir hükümdarın veya bir krallığın varlığının iddiası farklı yollarla yapılabilir: ülke veya rejim adı, hükümdarın unvanı ve/veya adı, muhtemelen portresi, kralın veya hanedanın arması ve sembolü, saltanat döneminde veya hanedanlık döneminde tarihlendirme vb. Madeni para döküm tarihinde, hem Batı ülkelerinde hem de Doğu medeniyetlerinde yalnızca propaganda amacı taşıyan birçok konu örneği vardır Thierry (2011:15). Türklerin başlangıçta günlük yaşamlarında yalnızca çok az miktarda nakit para kullandıkları doğrudur. Bu ödeme aracı, gümüş türlerine veya kumaş ve tahıl gibi diğer para biçimlerine kıyasla marjinal bir ekonomik rol oynamıştır; diğer yandan, alışverişlerin büyük bir kısmı kumaş, mamul ürünler, hayvancılık vb. ile takas veya yarı takas yoluyla yapılmıştır. Ancak Türk sosyolojiko-ekonomik hayatının 6.yy.'dan 8.yy.'la kadar olan dönüşümüne bakıldığında yerleşik hayata geçişin oldukça yaygınlaştığını görebiliriz. Doğal olarak yaşanan bu dönüşüm trampa ekonomisinin tam olarak ter edilmemiş olmasıyla beraber şehir hayatının gerekliliği olarak paranın kullanımı da yaygınlaştırmıştır. Bu gelişmeler özellikle içinde Türgişlerinde bulunduğu Batı Türk Kağanlığı hinterlandında yoğun olarak gerçekleşmiştir. Örneğin Tang kaynaklarından edinilen yazılı bilgilere göre Çu Vadisi yerleşik hayata geçmiş Türklerin yaşam alanıydı. Sasani topraklarından Tang Devleti'ne kadar uzanan coğrafyada gerçekleştirilen ticarete Sasani drahmleri ile Tang ve Soğd paraları da kullanılmaktaydı. Doğal olarak bu coğrafyada hüküm süren Türgişler de kendi hükümlanlıklarının bir alameti olarak aynı zamanda ticaretin bir unsuru olarak sikke bastırmışlar ve tedavüle sunmuşlardır. Bastırılan sikkelerin de Tang, Soğd yahut Sasani sikke formlarından esintiler taşıması da gayet anlaşılabilir ve makul bir durumdur.

Figür 2.3. Delikli Türgiş Sikkeleri

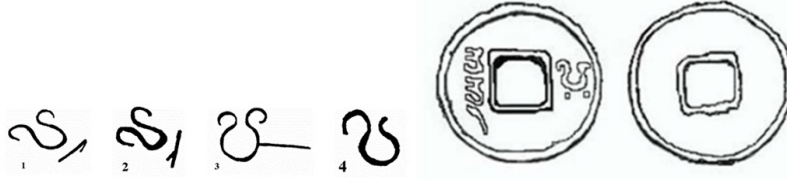
¹² Kuçu Kırallı Qu Wentai (620-640,) üzerinde « Gaochang'a İyi Şanslar » (Gaochang jili) yazısını taşıyan çok nadir sikkeler çıkardı. Bu parasal sorun, bu kralın Tanglara karşı kendini göstermeye çalıştığı sırada gerçekleşti; sadece Türk Kağanlığı'nın bir vasalı değil, aynı zamanda Batı Türklerinin Kağanı Tong Yabgu'nun oğlu Tardu Şad'ı kızını eş olarak vererek Türk yönetici ailesine de çok yakındı. Madeni paranın üzerindeki yazıt, bu sikkenin gerçek parasal işlevi olmayan bir propaganda aracı olduğunu açıkça gösteriyor; Qu Wentai asla Tang Kaiyuan tongbao'sunun müthiş sikkeleriyle rekabet etme niyetinde olamazdı. Öte yandan, aslında Batı Türk Kağanı'nın bir vasalı olmasına rağmen, sikkelerine Türk Kağan unvanını koymadı.



Kaynak: Thierry (2011:16)

Figür 2.3.'de verilen iki sikkede de Türkîşlerin politik güçlerini sikke üzerinden verdiklerini görebiliriz. Kesin olmamakla birlikte Baga Kağan'a atfedilen sikkelerde Soğd alfabesiyle «Göksel Kağan» ve «Türgîş kağan» ibareleri hem tanrıdan kut alımını, hem Türgîş ulusunun varlığını, hem de politik olarak kağanlığın varlığını hissettiren noktaları güçlü biçimde vurgulamaktadır. Sikkelerde görülen bir diğer politik vurgu unsuru da “tamga” varlığıdır. Tamgalar kişisel işaretler olabileceği gibi bir klan işareti veya uzun soluklu iktidar dönemlerinde de hanedanlık işareti olarak tarih boyunca kullanıla gelmişlerdir. Bu konuda Alimov (2008:166) çalışmasında Kyzlasov'dan tamgalar konusunda şu bilgiyi aktarmıştır: “... o zamanın insanları için ismi tam olarak yazmaktan daha önemliydi çünkü (o zamanlar bozkırlarda iyi bilinen) damgalar isimlerin yerini alıyordu ve ayrıca anıtın dikildiği kişinin ailesini, boyunu ve etnik kökenini gösteriyordu. Aynı anda başka bir kişinin damganın tam bir kopyasına sahip olması kesinlikle mümkün değildi; bu da aile damgasının mirasçılar tarafından değiştirildiği anlamına geliyor”. “Türgîş” etnonimi ve kağan unvanı taşıyan Türgîş sikkelerinde birkaç farklı tamga vardır. Bunlardan birisi yay/lir (Figür 2.4.) ve temren şeklinde tamga diğeri de üç çatallı tamgadır. Bu tamlagalardan yay/lir şeklinde olan tamgalar başta Türgîşlere ait olan Talas ve Koçkor yazıtlarında olmak üzere birçok Türgîş yazıtlarında da yer almaktadır. Bir iddiaya göre Figür 2.3.'deki sağbaşıta bulunan (b) sikkede görüldüğü üzere yatay formdaki üççatallı tamganın üç farklı kişisel isme karşılık geldiği yönündedir ki bu Türk isimlerini Thierry 1999 çalışmasında “wy'tmyš”, “wy'tmyai (?)” ve “b'tmyš” olarak verilmiştir. Burada gösterilen sikkelerin açık bir şekilde ön yüzünde bulunan “Göksel Türgîş Kağan” ibaresi ve arka yüzünde bulunan “Tegin Bitmiş Sikkesi” ibaresi Türgîş Kağanı Bitmiş'e ait olduğunu vurgulamaktadır. Son kağanların küçük sikkelerinin, çapları yaklaşık 19 ila 12 mm olan üç çatallı tamga'nın olduğu sikke ise çapı yaklaşık 25 mm'dir Thierry (2011:16). Türgîşlerin sikkelerinde kullandıkları Soğd alfabesi Türgîşlerle Soğdların yakın ilişki içinde olduklarını göstermektedir. Soğdların özellikle ticaret alanındaki ünleri ve Türgîşlerin İpek Yolu hâkimiyeti dikkate alındığında uluslararası ticaret alanında da önemli paydaş olduklarını rahatlıkla ifade edebiliriz. Aynı şekilde bazı Türgîş sikkelerinin de (Figür 2.3.) Tang tipi sikkelerine benzediği görülmektedir. Belkide bu benzerlikler sikkeleri tasarlayan zanaatkarların mensup oldukları ulusla ilgisi olabilir. Ama her ne olursa olsun sikkelerdeki “Türgîş Kağan” ibareleri sikkelerin müstakil ve egemen bir Kağanlığa ait olduklarının en önemli nişanesidir. Figüre 2.4'de sunulan kağanlık tamgaları ve Fergana'da bulunan Türgîş sikkesindeki Uygur harfleriyle “kağan” ibaresi gösterilmiştir. Bu Tang tarzı Türgîş dönemine tarihlenen Fergana sikkelerinin hangi kağana ait olduğu henüze bilinmemektedir (Alimov,2004:19-20).

Figür 2.4: Tamga Örnekleri ve Fergana Türgiş Sikkesi



Kaynak: Alimov,2004:28

Gerek tarihi kayıtlardan gerekse arkeolojik buluntulardan elde edilen bilgiler Türgişlerin uruğunun yerleşik hayata dahil olduklarını göstermektedir. Chavannes (2013:115-117) çalışmasında 8.yy.'lın başlarında Türgişlerin yerleşik olduğu iki şehir ismini vermektedir. Bunlar Yarkarik (Po-huan) ve Aksu (Ta-şe) şehirleridir. Baga Kağan Tokmak' "büyük ordugah) yani başkent ilan etmişti. Küçük ordugahı ise Kung-yüe şehrine ve İli Nehri cıcarına kurmuştu.

Arkeolojik kazılarda elde edilen Türgiş sikkelerinin büyük bir kısmının Talas, Akbeşim, Krasnaya-Reçka ve Sarıg şehirlerinde bulunmuş olması basım yerleri olarak buraların olabileceğini bize göstermektedir. Türgiş sikkeleri, Tang tipi yuvarlak ve ortası kare şeklinde delikli sikke modelinde olmakla beraber yüzeylerinde "kirişsiz yay" ya da "bumerang" formlu tamgalar olan ve Soğdca yazılar olan görsele sahiptirler. Sikkeler 704-766 yılları arasında hüküm sürmüş kağanlara ait olmasının yanı sıra ana basım merkezinin aynı zamanda Kara Türgişlerin kağanlık merkezi olan Talas olması ve Sarı Türgişlerin de Kara Türgiş hakimiyetinde varlıklarını sürdürmüş olmaları sikkelerin Kara Türgiş sikkeleri olarak anılmasına da yol açmıştır. Türgişlerin hükümlerlik coğrafyasının zengin çeşitliliği onların hayvancılığın yanı sıra tarımsal faaliyetlerin de bulunduğu ekonomik faaliyetler gerçekleştirmelerini sağlamıştır. Tarımsal ürünler olarak tahıllar, üzüm, meyve arpa, mercimek, pirinç, bezelye, fasulye gibi sebze vb. ürünler yetiştirdiklerini Lugov, Tortkul, Taraz, Krasnaya Reçka ve Talas Vadisi'nin diğer yerleşkelerinde şehirlerinde arkeolojik keşiflerden görebiliyoruz. Örneğin Lugov şehrinde yapılan kazılarda tespit edilen bir çiftlik tesisinin içinde şarap üretimi için tasarlanmış ve kullanılmış küçük bir üretim altyapısı ortaya çıkarılmıştır. Bu tesiste üzüm suyunun borularla nakledilerek dinlendirme sürecinin kaplarda yapıldığı görülmüştür. Talas Vadisi'ndeki Tortkul şehrinde de benzer tesislerin varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca üzüm şarabı yanında kenevirden imal ettikleri şarap kalıntılarına da rastlanmıştır. (Yıldız,2020:129-130).

Klesner vd. (2021:13) çalışmalarında günümüz Kazakistan sınırları içinde yer alan Aktöbe'de yapılan arkeolojik çalışmalardan yola çıkarak MS 8. yüzyıldan itibaren, bölgenin Türgiş Kağanlığı (MS 690-739), Karluk Kağanlığı (Karluk Oğuz Yabgu Devleti) (MS 7739-940) ve Karahanlı Kağanlığı'nın (MS 942-1212) kontrolü altında olduğunu ancak görülen bu siyasi kargaşaya rağmen, Güney Kazakistan'daki İpek Yolu şehirlerinin ekonomik büyümesinin MS 8.-12. yüzyıllarda güçlü olduğunu görüldüğünü ve seramik teknolojisinin de bölgedeki siyasi istikrarsızlıktan etkilenmediği ifade etmişlerdir. Buradan anlaşıldığı üzere Türgişlerde seramik zanaatkarlığı konusunda bir altyapının olduğunu ve ticari alanda da bu ürünlerin yer aldığını söyleyebiliriz.

Yerleşik hayatın getirdiği ekonomik faaliyetleri gerçekleştiren Türgişler tüm Türk boyları gibi hayvancılık alanında da üstünlüklerini koruyorlardı. Başta at yetiştiriciliği en önemli üretim alanlarıydı. Chavannes'in (2013:119-21) aktardığına göre Tang ve onlara bağlı vassal şehir devletleriyle at ticareti yapılmaktaydı. Bu aktarmada 742 yılında Türgişlerin Kuça (An-si) şehrine önemli miktarda satmak için at getirmişler ancak ortaya çıkan bir diplomatik kriz nedeniyle Kuça idarecisi Tu Sien bu atlara el koymuştu. Bunun üzerine Sulu'nun Tubo Krallığıyla ittifak kurarak Turfan garnizonunu yağmaladığı ve Kuça şehrini kuşatarak ele geçirmiştir. Şehirde bulunan evcil hayvanları ve hububat depolarını boşaltarak savaş ganimeti elde etmiştir.

İpek Yolu güzergâhına hükmeden Türğişler sadece Doğu-Batı hattını değil Güney-Kuzey hattını da kontrol etmekteydiler. Örneğin Tibet coğrafyasında kurulmuş olan Tubo Krallığının temel ürünleri olan mücevherler ve çeşitli yerel ürünlerin yanı sıra misk, altın, gümüş, ilaç, tuz ve atlar Tubolu tüccarlarca getirilmekteydi. Buna karşılık ters yönde seyahat eden tüccarlar da Türkistan coğrafyasının ürünleri olan silahlar, tekstiller ve Hristiyanlık ve İslam bilgisi taşıdılar (Zhu vd. 2022:9).

Sonuç

Anlaşılabileceği üzere hem yazılı hem arkeolojik veriler bize Türğiş Kağanlığının hüküm sürdüğü dönemler boyunca kadim doğu Turan Ekonomisine büyük katkılar verdiğini göstermektedir. Özellikle Türğiş Kağanlığının para basmış olması ticarete verdikleri önemin ülke içinde bir standardizasyona yönelik olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar Türğiş sikkeleri konusunda Federov (2005) çalışmasındaki iddiasına göre Türğiş kağanlarının sikkeleri kendilerinin bastırmayıp Yedisu (Semeretçiye) bölgesinde bulunan Soğd koloni yöneticilerince bastırıldığını dayandırmaya çalıştığı iki argümanla iddia etmiş olsa da para basmak aynı zamanda hükümlerlik alameti olarak da önemlidir ve ayrıca para, fantastik bir propaganda aracıdır. Bir devletin, bir hükümdarın veya bir krallığın varlığının iddiası farklı yollarla yapılabilir: ülke veya rejim adı, hükümdarın unvanı ve/veya adı, muhtemelen portresi, kralın veya hanedanın arması ve sembolü, saltanat döneminde veya hanedanlık döneminde tarihlendirme vb. Madeni para döküm tarihinde, hem Batı ülkelerinde hem de Doğu medeniyetlerinde yalnızca propaganda amacı taşıyan birçok konu örneği literatürde görülmektedir.

Ayrıca Kağanlık, İpek Yolu üzerinde bulunuyordu. Bu durum kürk, deri, yün ve hayvan gibi ürünler ihraç edilirken, ipek, kumaş, metal ve baharat gibi ürünler ithal edilerek uluslararası ticaretin gelişmesine katkıda bulundu. Hükmedilen coğrafyanın enlem boylamlar üzerinden değerlendirmesi yapıldığında hayvancılık yanında sahip oldukları verimli arazilerin etkisiyle tahıl ve sebze yetiştiriciliği gibi tarımsal faaliyetleri de gerçekleştirdikleri görülmektedir. Zanaatkarlık da tüm Türk boylarında olduğu gibi oldukça gelişmiş durumdaydı.

KAYNAKÇA

- Alimov, Rysbek (2004). “Koçkor’daki Türgeş Yazıtları”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, 2004, Sayı 1, s.13-43.
- Alimov, Rysbek (2008). “Some Remarks on the Date of T’ien-Shan Inscriptions”,
- Chavannes, Edoquard (2013). Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri, Selenge Yayınları, No:37, Tarih Serisi:28, 2.Baskı, İstanbul.
- Erkoç, Hayrettin İhsan (2021), “Erken Oğuzlar”, içinde Kökler, Yay Çeken Kavimlerin Şafağı, Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni, II. Cilt, Yayın No: 1741, Kültür Serisi: 973, Ötüken Yayınları, İstanbul
- Federov, Michale (2005). “On Some Articles in the Recent Issues (Nos V, VI, VII) of the Numizmatika žentralnoii Azii (Numismatics of Central Asia)”, Central Asiatic Journal 49/2, 175-203.
- Gömeç, Saadettin Yağmur (2024). “Türk Tarihinde Türğişler”, TOBİDER International Journal of Social Sciences V.8/1, s.1-18
- Klesner, C.E., Akymbek, Y., Vandiver (2021). “Lead-glazing technology from Medieval Central Asia: A case study from Aktobe, Kazakhstan”, Journal of Archaeological Science: Reports 36 (2021) 102825.
- Sarsenbayev A.B. , M.M. Aitkazina , G.S. Shamshieva (2022). “Early medieval turkic-Soğdian relations in Yedisu (VI-VIII centuries)”, Bulletin of history. No.1 (104).
- Smagulov, Nurtas, B., Aray K. Zhundıbayeva, Satay M. Sızdıkov, Arap S. Yespenbetov (2020). “The Tonyukuk and an Ancient Turk’s State Ideology of “Mangılık El””, Palarch’s Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology (PJAE), 17 (6).

- Stark, Soren (2016). “Türgesh Khaganate”, in *The Encyclopedia of Empire*, Volume IV (S-Z), John Wiley & Sons, Ltd. UK
- Thierry, François (1999) “Sur les monnaies des Türghesh”, Michael Alram & Deborah Klimburg-Salter (ed.), *Coins, Art, and Chronology, Essays on the pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands*, Vienna.
- Thierry, François (2011). “Three Notes on Türghesh Numismatics”, *Proceedings of the Symposium on Ancient Coins and the Culture of the Silk Road*, Shanghai Bowuguan décembre 2006, Shanghai 2011, 413-442.
- Türkeş-Günay, Umay (2006). *Türklerin Tarihi Geçmişten Geleceğe*, Akçağ Yayınları, I. Baskı, Ankara.
- Wilkinson, David (2022). “The Power Configurations of the Central Civilization/World System in the Eighth Century”, *Social Evolution & History*, March.
- Yıldız Türk, Sümeyra (2020). “Yedisu Şehir Kültüründe Türk-Soğd Ortak Mirası”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 126 Sayı: 248 Sayfa: 121-132.
- Zhu, Kongyang, Panxin Du, Jiyuan Li, ...Guanghai Dong, Chuan Chao Wang, Shaoqing Wen (2022). “Cultural and demic co-diffusion of Tubo Empire on Tibetan Plateau”, *iScience*, 25, 105636, December 22